

Scrisul religios, componentă definitorie a culturii vechi românești

Gheorghe CHIVU

Locul textelor bisericești în cadrul scrisului românesc

Scrisul religios, realitate diversă și complexă, ce acoperă și ilustrează domenii multiple, de la creația literară pînă la exegeza științifică de aleasă ținută, de la textul de tip tehnic și administrativ pînă la publicistică, este în mod indiscutabil o componentă structurală, definitorie a culturii românești. Nu doar, cum s-a crezut multă vreme și cum consideră încă unii exegeți, a vechii noastre culturi, în care cartea bisericească, tipărită și manuscrisă, a fost dominantă, prin numărul textelor ilustrative, prin poziția, prin importanța, prin circulația acestora și îndeosebi prin spiritul, respectiv prin atitudinea pe care ele le ilustrau, ci și, în epoca modernă, cînd, literatura oficială, în sensul larg al termenului, devenind predominant laică, scrisul religios s-a constituit într-o variantă paralelă a scrisului literar¹.

Mărturie vie și continuatoare fidelă a vechii noastre culturi scrise, textul religios se impusese, de la mijlocul veacului al XIX-lea, ca un exemplu de continuitate și de stabilitate într-o cultură ce își căuta febril formele sale moderne. El se dovedise a fi, în aceeași epocă de schimbare rapidă a modelelor culturale și a mentalității, un remarcabil izvor de inspirație, un niciodată epuizat rezervor de mijloace stilistice și un model retoric apreciat adesea de scriitorii cultivați².

---

¹ Pentru argumentarea acestei idei, vezi studiile noastre *O variantă ignorată a românei literare moderne - limbajul bisericesc*, în LR, XLIV, 1995, nr. 9-12, p. 445-453 și *Civilizație și cultură. Considerații asupra limbajului bisericesc actual*, București, 1997.

² Modelul scrisului religios a fost utilizat după 1830, nu doar ca parte a influenței exercitate de scrisul vechi în ansamblu, de către Ion Heliade Rădulescu și, în mod special, de Alecu Russo (ultimul în *Cîntarea României*). Influențe ale limbajului figurativ existent în textul bisericesc, utilizarea structurilor retorice specifice acestuia, dar îndeosebi prezența unor arhaisme fonetice, morfo-sintactice și lexicale au fost însă detectate constant în scrisul multor autori din secolul al XIX-lea (Dimitrie Bolintineanu, Al. Odobescu, Mihai Eminescu), unde prezența formelor de limbă veche avea totdeauna justificare artistică (rațiuni prozodice, dar și crearea așa-numitei culori de epocă și, mai târziu, a unor sugestii culturale rafinate).

După ce se păstrase prudent și poate necesar în vechile sale forme (chiar alfabetul chirilic a fost abandonat oficial de Biserica ortodoxă după 1880³, atunci cînd etimologismul extern, învins într-un fel de fonologism, lăsase locul mult simplificatului și deci mai accesibilului etimologism intern), cartea bisericească intra în secolul XX ca o componentă a scrisului literar ce ilustra pe deplin continuitatea structurilor specifice vechii noastre culturi, în plan lingvistic în ansamblu, dar în special în plan stilistic și retoric.

Adaptarea sau cel puțin acomodarea cu așteptările intelectualilor veacului (oamenii simpli nu resimțeau, în fond, atît de acut nevoia de schimbare a unui limbaj impus deja prin tradiție) a dus la o treptată și prudentă înnoire, menită să scoată scrisul bisericesc din marginalizarea la care îl condamnase orientarea laică a culturii moderne sau cel puțin să atenueze efectele acestei marginalizări.

Limba însăși, atît sub forma sa elevată, literară, cît și în varianta populară, impunea la rîndul ei o asemenea înnoire și actualizare (fonetică și morfologică, pentru că anumite elemente ale structurii fuseseră modificate, deopotrivă lexicală, pentru a ține pasul cu schimbarea de inventar și îndeosebi de semnificații a vocabularului, dar mai puțin sau deloc sintactică). Normele noi au fost acceptate atunci cînd nu falsificau conținuturi sau structuri relevante din punct de vedere teologic și stilistic. Au rămas de aceea în uzul cărții religioase fonetisme de tipul *greșale* sau *întru*, cîteva forme iotacizate tipice, uneori lexicalizate, *crez*, respectiv *vie*, nominativul *pustie* sau vocativul etimologic *Doamne*, participii prezente de tipul *îndurată*, *înfricoșat*, lexeme vechi, precum *ardere-de-tot*, *fărădelege*, *vîrtute*, sau avînd sensuri deloc sau puțin cunoscute astăzi, precum *călca* „a învinge”, *horă* „adunare” sau *sîn* „golf; loc de adăpost și protecție”, inversiuni cîndva uzuale, de tipul *fost-au*, sau îmbinări specifice care evocă un regim sintactic arhaic, precum *iertă-ne*, *crede-mi*. Iar realități și concepte impuse de lumea și de gîndirea modernă, dar și nevoia de comunicare fără restricții majore cu credincioșii au impus utilizarea nu doar în cadrul cărților de lectură bisericească a unor cuvinte aparent incompatibile cu expresia caracteristică scrisului bisericesc. (Ne gîndim, spre exemplificare, la neologisme aparent laice, precum *chestiune*, *plagă*, *a revoca* sau *spion*, acceptate în textul biblic modern.)⁴

---

³ Hotărîrea de a înlocui în cărțile bisericești alfabetul chirilic cu alfabetul latin a fost adoptată de sinodul Bisericii Ortodoxe Române abia în anul 1881. Vezi Virgil Molin, *Înlocuirea alfabetului chirilic cu alfabetul latin în tipăriturile noastre bisericești*, în „Mitropolia Olteniei”, XIV, 1962, nr. 10-12, p. 624-640.

⁴ Pentru alte caracteristici ale scrisului bisericesc actual, vezi, în afara studiilor citate în nota 1, Vasilica Silvia Dima, *Elemente arhaice în limbajul bisericesc actual – Molitvelnicul*, în LR, LI, 2002, nr. 4-6, p. 143-164; Manuela Neculai-Stănică, *Caracteristici lingvistice ale textelor biblice românești actuale, de rit apusean*, în LR, LVII, 2008, nr. 4, p. 500-526; Daniela-Luminița Teleoacă, *Limbajul*

Marcate, din punct de vedere lingvistic și stilistic, ca elemente definitorii ale limbii române în epoca modernă, aceste substituirii și adaosuri deveniseră necesare într-un scris care nu se putea abandona integral trecutului fără pierderi în plan cultural și, desigur, în plan confesional.

După 1990, scrisul bisericesc a revenit în forță în spațiul public. În haină parțial renovată în veacul precedent pentru componentele sale tradiționale (textele biblice, cărțile de slujbă și de lectură, scrierile cu caracter juridic, administrativ sau tehnic). În formă firesc modernizată, în domeniul dezbaterii dogmatice și în cel al instrucției teologice. Semnificativ pentru recuștigarea de către scrisul bisericesc a statutului de componentă de prim rang a culturii, a luat însă amploare, în structuri și forme în totalitate moderne, stilul publicistic religios, distinct ca preocupări și terminologie, dar nu într-un tot diferit de jurnalismul care are ca destinatar și beneficiar cititorul și ascultătorul laic.

Scrisul bisericesc, tot mai prezent în viața cotidiană, diversificat stilistic și ca modalități de manifestare publică, a recuștigat astfel plenitudinea mijloacelor de exprimare și de adecvare specifice unei forme elevate de promovare a culturii românești moderne.

Îmbinare încă insuficient pusă în lumină de vechi și nou, de tradiționalism responsabil și inovare prudentă, scrisul bisericesc actual capătă astfel valențe similare, dar evident superioare celor ilustrate de cartea bisericească în epocile de început ale scrisului în limba română.

Etape în dezvoltarea vechiului nostru scris religios

Cartea religioasă a parcurs însă, pînă în deceniile imediat următoare anului 1800, atunci cînd procesul modernizării de tip occidental și laicizarea deveniseră dominante și în cultura românească, mai multe etape importante într-o evoluție deopotrivă cantitativă și calitativă, care a avut drept consecință acceptarea românei ca limbă oficială nu doar în Biserică, ci și în administrație, în justiție, în știință și în procesul de învățămînt.

Avem în vedere trei mari perioade, ce acoperă fiecare aproximativ un secol.⁵

---

bisericesc actual între tradiție și inovație, București, 2008; idem, *Aspecte morfo-sintactice în textul catihetic actual*, în *Lucrările celui de al doilea Simpozion internațional de lingvistică*, [București], 2009, p. 489-501.

⁵ Periodizarea pe care o facem acum, adecvată materiei analizate și scopurilor urmărite în comunicarea de față, diferă parțial de cea promovată în mod curent în studiile de istorie a limbii române literare vechi. Vezi, pentru aceasta din urmă, Ion Gheție, *Introducere în studiul limbii române literare*, București, 1982, p. 63-68 și Ion Gheție (coord.), *Istoria limbii române literare. Epoca veche. 1532-1780*, București, 1997, p. 52-53.

Prima dintre acestea, bine marcată în limitele sale prin evenimente culturale cu semnificație deosebită, a fost desigur perioada în care au apărut și apoi au fost difuzate, prin copiere manuscrisă, dar și prin tipar, primele texte religioase românești. ***Cel dintii secol al scrisului în limba română*** își are începuturile, după cum dovedesc ultimele cercetări în domeniu⁶, nu la mijlocul veacului al XVI-lea, cum indică datarea majorității scrierilor astăzi cunoscute, rămășițe ale unei producții literare ce va fi concurat, chiar dacă de pe poziții inegale și numai în scopuri dogmatice, cartea slavonă și pe cea în haină latină, ci la finele veacului anterior, când pare că s-a transpus pentru prima dată în limba română Psaltirea⁷. Constatarea că cele mai vechi texte cunoscute astăzi, datînd cel mai devreme din jurul anului 1550, sînt copii sau prelucrări ale unor versiuni anterioare pierdute, susține indirect această ipoteză.

Secolul al XVI-lea, primul din istoria scrisului religios românesc și implicit din istoria scrisului în limba română, este epoca în care remarcabila unitate a grafiei chirilice (în cadrul căreia sînt înregistrate nu doar valori specifice ale unor semne chirilice, aceleași peste tot, ci și cîteva slove create și utilizate exclusiv în spațiul românesc⁸) și o surprinzătoare consecvență în înlocuirea particularităților distinctive ale sursei cu cele ale copistului, respectiv ale tipografului dovedesc nu doar o incipientă conștiință a normei, ci și existența unei fie și timide tradiții literare⁹.

---

⁶ Pentru sinteza opiniilor formulate asupra acestui subiect, vezi, în primul rînd, Ion Gheție, Al. Mareș, *Originile scrisului în limba română*, București, 1985, p. 127-176.

⁷ Potrivit ultimelor cercetări întreprinse de Al. Mareș, Psaltirea Hurmuzaki a fost copiată anterior Scrisorii lui Neacșu (1521), filigranul hîrtiei manuscrisului indicînd o dată cuprinsă între 1491 și 1515. Vezi pentru detalii Al. Mareș, *Considerații pe marginea datării Psaltirii Hurmuzaki*, în LR, XLIX, 2000, nr. 4-6, p. 675-683; cf. *Psaltirea Hurmuzaki*, I, București, 2005, p. 19.

⁸ S-a remarcat în repetate rînduri, în studiile consacrate scrisului chirilic românesc, utilizarea ierurilor și a iusurilor cu altă valoare decît în scrisul slavon. De asemenea a fost pusă în evidență crearea și utilizarea în tot spațiul cultural românesc a două slove chirilice specifice, ă și ô. Vezi, pentru aceasta, în primul rînd Emil Vîrtosu, *Paleografia româno-chirilică*, București, 1968, p. 103-109, dar și, recent, Ion Gheție, Al. Mareș, *De cînd se scrie românește?*, București, 2001, p. 16-22.

⁹ Respectarea de către vechii tipografi și copişti a normelor literare de bază a fost bine pusă în evidență de către Ion Gheție în *Baza dialectală a românei literare* (București, 1975). Sînt apoi cunoscute exemplul tipografilor brașoveni ai Paliei de la Orăștie, care au imprimat textul respectînd (cu mici excepții) normele uzuale în zona de sud-vest a țării (vezi Ion Gheție, *op. cit.*, p. 226-228), și cel al popii Grigorie din Măhaci, respectiv al unuia dintre „colaboratorii” săi locali, care, transcriind *Întrebarea creștinească* și un fragment din *Pravila* lui Coresi, au abandonat deliberat norma locală în favoarea aceleia promovate de tipăriturile brașovene (vezi Gh. Chivu, *Codex Sturdzanus*, București, 1993, p. 57-59).

Iar coexistența și nu o dată chiar contaminarea scrierilor canonice cu cele apocrife¹⁰, ambele difuzate aproape la fel de intens prin copiere manuscrisă, fapt de asemenea semnificativ pentru posibila constituire a unei tradiții, sugerează foarte probabil o acțiune deliberată de atragere spre credință a persoanelor înclinate să promoveze sau să accepte atitudini și tradiții nu totdeauna conforme cu dogmele Bisericii.

În acest secol, de coexistență a scrisului în limba română, încă timid ilustrat, cu scrisul în limbile sacre, traducătorii au reușit să învingă destul de repede atât dificultățile create de caracterul incipient al utilizării românei ca limbă de cultură, cât și prestigiul formei surselor străine (majoritar slavone, dar adesea și latinești sau maghiare).

Cunoașterea și utilizarea constantă, în circumstanțe diferite, a limbilor oficiale ale Bisericii va fi facilitat, desigur, această evoluție rapidă a formei, a expresiei scrisului în limba română. Calitatea superioară a expresiei lingvistice și stilistice a textelor alcătuite în deceniile premergătoare anului 1600 (ne gândim îndeosebi la *Palia de la Orăștie* și la cea de a doua *Cazanie* coresiană) trebuie însă explicată și printr-un atent și repetat exercițiu de utilizare a limbii naționale într-o formă elevată, adecvată deopotrivă slujbei sau traducerii și redactării textelor. Doar astfel putem înțelege forma de excepție a scrisorii alcătuite în 1599, în numele boierilor ce l-au trădat pe Mihai Viteazul, foarte probabil de către mitropolitul de Țîrgoviște¹¹, formă perfect adaptată circumstanțelor de comunicare și abil structurată după toate regulile persuasiunii. (Boierii fugari în Moldova trebuiau convinși că o intervenție poloneză pentru schimbarea domnitorului era singura capabilă să salveze țara, poporul, de vreme ce numai astfel averea lor și viața propriilor familii nu mai erau puse în pericol.)

*

Intervalul marcat, în limitele sale cronologice, de încetarea activității tipografiei coresiene, respectiv de tipărirea la București a primei Biblii românești a fost **secolul impunerii limbii române ca limbă de cult și, implicit, ca limbă de cultură**. Un secol de lucru îndelung asupra formei elevate a limbii române, dar și de luptă cu inerțiile și provocările epocii, manifestate în plan teologic și social. Secol în care mării cărturari și ierarhi moldoveni, Varlaam la început și Dosoftei după aceea, au trudit îndelung și cu folos pentru acceptarea și apoi pentru impunerea românei ca limbă de cult. Concomitent, după cum se știe, cu introducerea limbii țării în

---

¹⁰ Am semnalat și ilustrat contaminarea de text produsă între *Legenda Duminicii, Apocalipsul Maicii Domnului și Pravilă* în *Codex Sturdzanus*, p. 79.

¹¹ A se vedea, pentru textul acestei scrisori, *Documente și însemnări românești din secolul al XVI-lea*, București, 1979, p. 111-113.

administrație și în instanțele civile¹², urmare a inițiativei și acțiunii unui domn luminat, Vasile Lupu, urmat îndeaproape, în încercarea de modernizare a organizării administrative, juridice și sociale a provinciilor românești extracarpătice de Matei Basarab. Este secolul în care, la Bălgrad, Simion Ștefan făcea eforturi similare ierarhilor moldoveni, încercând să introducă în cartea bisericească românească modelul (nu numai editorial) occidental¹³.

La finele acestui „veac de aur” al culturii românești¹⁴, consensul (încă insuficient documentat) dintre marii învățați ai neamului a dus, cum bine se știe, la apariția, în 1688, a primei Biblii integral tipărite în limba țării. O Biblie ce trebuie receptată nu atât ca un monument de limbă, este drept primul de această amploare și valoare din istoria culturii noastre scrise¹⁵, cât ca un moment simbolic al înțelegerii de către marii învățați ai vremii a rostului și rolului Bisericii în unificarea neamului prin cultivarea limbii și prin acțiune culturală responsabilă.

*

În deceniul marcat de apariția primei Biblii în limba română, versiune muntenească integratoare a unor surse moldovenești, respectiv ardelenesti, pusă în operă, la București, de către o echipă de tipografi moldoveni, a debutat **secolul primei unificări a limbii române literare în cartea destinată slujbei**. În această nouă etapă din evoluția scrisului bisericesc românesc, începută prin opera tipografică și de misiune a lui Antim Ivireanul¹⁶ și încheiată odată cu realizarea

---

¹² Avem în vedere tipărirea celor dintâi codice civile la Iași (*Carte românească de învățătură de la pravilele împărătești și de la alte giudeațe*, 1646) și la Tîrgoviște (*Îndreptarea legii*, 1652).

¹³ Glosele marginale din *Noul Testament de la Bălgrad*, interpretate multă vreme ca dovezi ale încercării de explicitare și de rafinare formală a textului biblic (s-a vorbit chiar, cu referire la aceste glose, de un prim dicționar explicativ și de sinonime al limbii române; vezi G. Țepelea, *Studii de istorie și limbă literară*, București, 1970, p. 51; Florica Dimitrescu, *Importanța lingvistică a Noului Testament de la Bălgrad*, în *Noul Testament tipărit pentru prima dată în limba română la 1648 de către Simion Ștefan, Mitropolitul Transilvaniei*, Alba Iulia, 1988, p. 93), s-au dovedit a fi o adaptare la spațiul românesc a tiparului edițiilor occidentale ale Bibliei (Eugen Pavel, *Carte și tipar la Bălgrad (1567-1702)*, Cluj-Napoca, 2001, p. 159-179).

¹⁴ Limitîndu-se la Moldova, Virgil Cîndea plasa acest „veac de aur” între momentul apariției *Cazaniei* lui Varlaam (1643) și anul în care Ion Neculce încheie istorisirea *Letopisetului* său (1743). A se vedea, în acest sens, volumul colectiv *Un veac de aur în Moldova (1643-1743)*, Chișinău, Știința & București, Editura Fundației Culturale Române, 1996, p. 4 ș. u. Intervalul de timp cuprins cu aproximație între 1650 și 1750 a reprezentat însă o epocă de înnoire culturală remarcabilă pentru toate cele trei provincii românești.

¹⁵ Vezi pentru analiza critică a opiniilor privind tipărirea din 1688, Ion Gheție, *Biblia de la București și procesul de unificare a limbii române literare*, în *Studii de limbă literară și filologie*, II, București, 1972, p. 53-65.

¹⁶ Pentru rolul avut de cărțile bisericești imprimare în această epocă în Țara Românească în susținerea și promovarea normei unice supradialectale, vezi recent Ion Gheție, *Secolul al XVIII-lea și unificarea limbii române literare*, în *Contribuții la istoria limbii române literare. Secolul al XVIII-lea*

celebrei Biblii de la Blaj¹⁷, s-au creat premisele pentru noua încercare, generalizată în toate planurile vieții noastre culturale (deopotrivă religioase și laice, în cartea tipărită și în cea difuzată prin copiere manuscrisă), de unificare a limbii noastre literare, încercare desfășurată acum de intelectualii iluminiști, influențați, în Țara Românească și în Moldova, de ideile venite din spațiul grecesc, iar în Transilvania și în Banat, de mișcarea iluministă occidentală.

Baza acestei noi încercări a constitui-o acum însăși cartea bisericească, diversă și intens difuzată în tot spațiul românesc, susținută de tipografii puternice și influente, aflate în slujba și sub conducerea aproape exclusivă a Bisericii, carte bisericească în care, după cum constatase Petru Maior, în consens cu alți învățați ai vremii, „*tot o dialetă iaste*”¹⁸. O aceeași „*dialetă*”, deci un set de norme literare fundamentale, peste tot și de către toți tipografii vremii respectate.

Iar dezvoltarea în perspectivă modernă a acestei prime forme unitare a limbii române literare, difuzată inițial exclusiv prin cartea tipărită pentru slujbă, va fi datorată acțiunii învățaților care au promovat, în veacul al XIX-lea, modelul latino-roman și etimologismul, proiecte lingvistice cu efect integrator și unificator, deopotrivă în plan cultural și politic, pentru întregul spațiu românesc¹⁹.

*

În cele trei secole ale culturii noastre vechi, scrisul religios a tins și a reușit deci să devină unitar în forma cărții de slujbă, la fel cum fusese tot timpul în conținutul textelor de bază ale credinței. Iar difuzarea cărților biblice și a celor destinate

---

(1688-1780), [Cluj-Napoca], 2000, p. 91-111, și Florentina Zgraon, *Normele limbii române literare la jumătatea secolului al XVIII-lea (tipărituri religioase de lectură, tipărituri laice, manuscrise)*, în *vol. cit.*, p. 112-152.

¹⁷ Constatarea a fost astfel formulată de Petru Maior, la începutul secolului al XIX-lea, în *Dialog pentru începutul limbei română între unchi și nepot*: „în cărțile cele bisericești tot o dialetă este la toți” (în *Lexicon rumînesc-lătinesc-unguresc-nemțesc*, Buda, 1825, p. 70).

¹⁸ Vezi nota precedentă. Ideea va reveni în propunerile formulate de Ion Heliade Rădulescu pentru „a face o limbă generală”, adică pentru a stabili norme unice supradialectale în româna literară modernă, învățatul muntean propunând „să urmăim limbii cei bisericești și pe tipii [= normele] ei să facem și limba filosofului, matematicului, politicului” (I. Heliade Rădulescu, *Opere*, II, București, 1943, p. 220).

¹⁹ Scrierea etimologică a permis unificarea scrisului literar românesc și chiar a impus, prin anumite grafii considerate a ilustra „forme clasice”, mai apropiate adică de faza de unitate originară a limbii române, norme unice, cu toate că acestea intrau în contradicție cu regulile scrisului fonologic. Pentru una dintre aceste grafii, vezi articolul nostru *O normă a limbii române literare din a doua jumătate a secolului al XIX-lea: cine, mine, pine*, în LR, XXII, 1973, nr. 1, 51-58. Iar pentru relevarea rolului unificator al scrisului etimologizant („dorita unitate de scriere”), în contradicție cu marcarea și, deci, cu păstrarea unor diferențieri lingvistice zonale prin utilizarea scrisului chirilic, prin definiție fonologic, vezi considerațiile formulate în introducerea primului dicționar academic al limbii noastre (A. T. Laurian, I. C. Massim, *Dicționarul limbei române*, I, București, 1871, p. XXI-XXII).

practicii religioase, din Moldova și Țara Românească spre Banat și Transilvania (în ciuda unor interdicții impuse și apoi chiar legiferate de Curtea de la Viena), a susținut suplimentar ideea de unitate spirituală și culturală a întregului spațiu românesc.

Au fost secole marcate de dorința constantă de stabilizare a structurilor și de echilibrare a raportului dintre forma și conținutul textului bisericesc, în încercarea niciodată abandonată de găsire a celei mai bune expresii a ideii, adică a spiritului, după o lungă perioadă în care litera, adică forma sursei fusese, invariabil, respectată.

Au fost secole în care s-a încercat, în folosul promovării credinței și al apropierii tuturor credincioșilor, păstrarea echilibrului între exprimarea elevată (chiar dacă aceasta devenise adesea artificială prin calchierea literei sursei) și comunicarea uzuală, fără abatere de la misiunea asumată de cultivare a stilului înalt, fără cedare în fața culturii firesc scăzute a majorității ascultătorilor, ci dimpotrivă, prin modelarea vorbirii și gândirii acestora.

Scrisul bisericesc între abordarea culturală și investigația specializată

Cercetarea vechii noastre literaturi religioase s-a soldat, în ultima jumătate de secol, în ciuda marginalizării oficiale a scrisului bisericesc, cu rezultate remarcabile.

Prin investigații încadrate, înainte de 1990, în preocuparea generală pentru studierea începuturilor scrisului nostru literar sau în aceea strict specializată, consacrată cunoașterii istoriei limbii române sau cercetării etapelor de constituire și evoluție a românei literare²⁰, s-a ajuns practic la o descriere detaliată, chiar dacă nu exhaustivă, a celor mai importante texte religioase, la o inventariere a formelor lingvistice prezente în manuscrisele și tipăriturile noastre vechi și chiar la diferențierea faptelor de limbă vorbită consemnate în cadrul acestora de cele ce aparțineau registrului literar.

Au fost de asemenea publicate, uneori chiar în mai multe ediții, alcătuite pentru obiective distincte și cu instrumentar științific diferit, textele fundamentale ale domeniului, *Biblia de la București*²¹, *Noul Testament de la Bălgrad*²² și, recent,

---

²⁰ Am oferit o primă sinteză a cercetărilor consacrate acestui subiect înaintea anului 1990 în studiul nostru *Civilizație și cultură. Considerații asupra limbajului bisericesc actual*, București, 1997, p. 5-6.

²¹ Cartea, republicată pentru prima dată la 300 de ani de la tipărire, într-o ediție filologică patronată de Patriarhia Română (*Biblia, adică Dumnezeiasca Scriptură a Vechiului și Noului Testament, tipărită întâia oară la 1688 în timpul lui Șerban Vodă Cantacuzino, Domnul Țării Românești*, București, 1988; reed. 1997), s-a aflat constant în ultimele decenii în atenția filologilor români. Ea a format obiectul unor ample și competente cercetări filologice în cadrul proiectului intitulat *Monumenta linguae Dacoromanorum* (între 1988 și 2011, au fost tipărite, la Editura

*Biblia de la Blaj*²³, îngrijită de Samuil Micu, și, respectiv, *Biblia* tradusă după *Vulgata* la îndemnul și sub conducerea lui Petru Pavel Aaron²⁴, monumente deopotrivă ale scrisului bisericesc românesc și ale vechii noastre limbi literare. Iar acestora le stau deja alături pe rafturile marilor biblioteci, în ediții filologice de aleasă ținută, aproape toate tipăriturile și manuscrisele veacului al XVI-lea²⁵ și multe scrieri din veacurile următoare, care s-au impus prin valoare literară sau care au constituit, în chiar momentul apariției lor, priorități în domeniu (între acestea textele mitropolitului Varlaam²⁶, cele traduse sau prelucrate de Dosoftei²⁷ și *Didahiile* lui Antim Ivireanul²⁸).

Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, 9 volume: pars I. *Genesis*, pars II, *Exodus*, pars III. *Leviticus*, pars. IV. *Numeri*, pars. V. *Deuteronomium*, pars VI. *Iosue*, *Judicum*, *Ruth*, pars VII. *Regnum I*, *Regnum II*, pars IX. *Paralipomeni I*, *Paralipomeni II*, pars XI. *Liber Psalmorum*). Tipăritura din 1688 a fost republicată, însoțită de studii filologice și lingvistice, și de un grup de cunoscuți filologi ieșeni (Vasile Arvinte, Ion Caproșu, Alexandru Gafton, Laura Manea, N. A. Ursu) în cadrul colecției „Cărți fundamentale ale culturii române” (*Biblia 1688*, I-II, Iași, 2001-2002).

²² Ediția **Noul Testament** tipărit pentru prima dată în limba română la 1648 de către Simion Ștefan, Mitropolitul Transilvaniei, apărută la Editura Episcopiei Ortodoxe a Alba Iuliei, în 1988, a făcut parte din proiectul consacrat de conducerea Bisericii Ortodoxe Române valorificării monumentelor vechiului nostru scris literar.

²³ *Bibliia, adecă Dumnezeiasca Scriptură a Legii Vechi și a ceii Noao*, Blaj, 1795, a apărut în ediție jubiliară, sub egida Academiei Române și cu sprijinul financiar al Vaticanului, la Roma, în anul 2000 (prefețe de Lucian Mureșan și Camil Mureșanu, postfețe de Ioan Chindriș, editor coordonator, și Eugen Pavel, coordonare filologică, transcrierea textului de Elena Ardeleanu, Ioan Chindriș, Nicolae Edroiu, Elena Mișu, Florica Nuțiu, Dora Pavel, Eugen Pavel, Șerban Turcuș, Veronica Turcuș, glosar de Elena Comșulea, Valentina Șerban, Sabina Teiuș, indice de concordanțe ale numelor proprii de Sidonia Puiu).

²⁴ *Biblia Vulgata: Blaj 1760-1761*, I-V, cuvânt înainte de Eugen Simion, prefețe de Camil Mureșanu și Ioan Chindriș, București, 2005.

²⁵ Seria edițiilor moderne pentru cele mai vechi texte românești cunoscute, tipărituri și manuscrise, a fost începută sub egida Comisiei de texte românești vechi din cadrul Academiei Române (prin tipărirea de către Florica Dimitrescu a *Tetraevanghelului lui Coresi*, în anul 1963), și a fost continuată în primul rând de către membrii Sectorului de limbă literară al Institutului de Lingvistică din București (ultima ediție a unui text anterior anului 1600, *Psaltirea Hurmuzaki*, a văzut lumina tiparului, în cadrul acestui sector, sub îngrijirea Mirelei Teodorescu și a lui Ion Gheție, în anul 2005). Alexandru Gafton a publicat, în 2003, *Manuscrisul popii Bratul (Codicele Bratul*, Iași, 2003), însoțind ediția celui mai vechi miscelaneu românesc cunoscut cu transcrierea versiunilor corespunzătoare păstrate în Apostolul coresian, Codicele Voronețean și Apostolul Iorga.

²⁶ Mai vechilor ediții pentru *Cazania* lui Varlaam (J. Byck, București, 1943) și pentru *Răspunsul împotriva Catihismului calvinesc* (Mirela Teodorescu, în Varlaam, *Opere*, București, 1984), reluate într-un volum în 1991 (Manole Neagoe, în Varlaam, *Opere*, Chișinău, 1991), li s-a alăturat recent o foarte utilă transcriere a tipăriturii din 1643, datorată Stelei Toma și apărută sub îngrijirea editorială a lui Dan Zamfirescu (*Carte românească de învățătură, Duminicile preste an și la praznice împărătești și la svenți mari*, II. Textul, București, 2011).

Au fost întreprinse, în cadrul studiilor lingvistice și filologice care însoțesc edițiile critice, dar și în lucrări sau în volume speciale (între care se numără și consistentele publicații ale Conferinței *Text și discurs religios*²⁹), cercetări asupra erorilor de traducere depistate în scrisul religios românesc, mai vechi sau mai nou, pe baza confruntării cu surse corect stabilite sau despre care se presupune că vor fi fost puse la contribuție de către vechii noștri traducători sau de către revizorii care au lucrat în timp asupra formei românești a cărților religioase. (O identificare corectă a acestor surse și abandonarea utilizării, pentru comparație, a unor ediții moderne, va crește, desigur, valabilitatea constatărilor.)

S-au făcut de asemenea, chiar dacă timid și nu întotdeauna cu o plasare corectă în contextul cultural, stilistic și retoric al epocilor trecute și în planul specific scrisului religios, încercări de inventariere a unor trăsături stilistice considerate a fi caracteristice scrierilor bisericești sau încercări de identificare a modalităților de organizare pragmatică a vechiului nostru discurs religios³⁰.

Scopul intervenției noastre, început cu o prezentare sintetică a evoluției scrisului religios românesc, nu este însă acela de a inventaria aceste rezultate, nici de a face o detaliată evaluare a lor.

Ne propunem în schimb să evidențiem unele aspecte și unele momente ale acestei evoluții, mai puțin cercetate, deși acestea sînt, fără îndoială și nu numai potrivit opiniilor noastre, foarte interesante, indiferent dacă investigația va fi făcută din perspectivă lingvistică, teologică sau pragmatică. Vrem să insistăm de asemenea asupra necesității aprofundării unor cercetări, respectiv asupra nevoii de căutare a explicațiilor și de identificare a cauzelor care au declanșat anumite procese sau au impus nu o dată anumite atitudini.

---

²⁷ Se cuvin menționate în primul rînd edițiile întocmite de N. A. Ursu pentru *Psaltirea în versuri* (Dosoței, *Psaltirea în versuri. 1673*, Iași, 1974; textul a fost republicat, însoțit de alte fragmente versificate din opera mitropolitului, în Dosoței, *Opere, I. Versuri*, București, 1968) și pentru *Liturghier* (Dosoței, *Dumnezeiasca liturghie*, Iași, 1980). Iar Mihaela Cobzaru a publicat recent *Psaltirea de-nțales*, însoțind transcrierea tipăriturii din 1680 cu facsimile (Dosoței, *Psaltirea de-nțales*, Iași, 2007).

²⁸ Cele mai bune ediții pentru *Didahiile* lui Antim Ivireanul sînt datorate lui Gabriel Ștrempel (Antim Ivireanul, *Predici*, București, 1962; *Opere*, București, 1972; *Opere. Didahii*, București, 1997).

²⁹ Lucrările edițiilor de pînă acum ale manifestării (desfășurate în decembrie 2008, noiembrie 2009 și noiembrie 2010) au fost tipărite în trei volume independente: *Text și discurs religios*, I, Iași, 2009; II, Iași, 2010; III, Iași, 2011. (Pînă în prezent, au fost publicate cinci volume – n.ed.).

³⁰ După excelențele studii asupra predicilor lui Antim datorate lui Eugen Negrici (vezi dintre acestea îndeosebi *Antim Ivireanul: logos și personalitate*, București 1971; ed. a II-a, București, 1997), predicile românești vechi au format obiectul a numeroase cercetări particulare, între acestea și multe teze de doctorat.

Ne gândim astfel la câteva chestiuni care țin de rolul atribuit unora dintre vechile texte religioase, de conținutul unora dintre acestea, de scopul pentru care au fost ele traduse, copiate sau imprimare și, nu în ultimul rând, la câteva dintre problemele puse în fața celor interesați de forma, respectiv de structura vechilor noastre monumente literare.

Rolul textelor religioase

O clasificare a vechilor noastre scrieri religioase în cărți de lectură religioasă și cărți de slujbă, absolut necesară pentru a înțelege, în perspectiva istoriei, transpunerea textelor bisericești din limbile sacre în limbile vernaculare, pune în evidență prioritatea transpunerii în limba română a Evangheliilor și a Psaltirii, ambele cărți biblice avînd un număr mare de reproduceri, inclusiv prin tipar, încă de la mijlocul veacului al XVI-lea.

Explicația firească a acestei stări de fapt ține, desigur, de încadrarea cu prioritate a respectivelor texte între scrierile religioase de lectură. Prezența în cadrul tuturor vechilor variante tipărite ale Tetraevanghelului a indicațiilor tipiconale, respectiv reorganizarea textului Psaltirii, imediat după 1600, în „șederi”, unele dintre acestea incluse, în manuscrise, între scrierile destinate, spre exemplu, slujbei utreniei³¹, arată că vestitele „cărți de lectură bisericească” au fost însă utilizate constant și pentru oficierea slujbei. („Scările” unora dintre Tetraevanghele, cu împărțirea evangheliilor pe momente ale anului bisericesc dovedesc și ele această utilizare.)

În această perspectivă, Evangheliarele (apoi Evanghelistarele), texte bisericești specializate, rezultate din selecția și din reordonarea evangheliilor în funcție de necesitățile slujbei, ar trebui considerate, în acord cu istoria cunoscutei cărți biblice și cu cerințele cercetării filologice, variante de text, nu texte noi, create special. Cercetarea acestui ultim tip de carte bisericească ar putea aduce, în opinia noastră, argumente suficiente în sprijinul acestei ultime ipoteze.

Cercetarea detaliată a unor texte de slujbă ar putea arăta, apoi, că Molitvelnicul, spre exemplu, aparține, prin componenta și, în consecință, prin caracteristicile sale, unui grup special de cărți bisericești, numite cîndva de noi, „scrieri mixte”³², întrucît extrasele sau doar citatele cu rol orientativ cu sursă în cărțile de lectură bisericească sau în cele cu caracter retoric (avem în vedere, pentru acest ultim tip, rugăciunile), coexistă cu indicațiile tipiconale, caracteristice în totalitate pentru scrierile tehnice bisericești.

---

³¹ Vezi, pentru un astfel de manuscris, articolul nostru *Vechi psalmi românești din secolul al XVII-lea*, în LR, XXI, 1972, nr. 2, p. 145-154.

³² Vezi Gh. Chivu, *Limba română de la primele texte pînă la sfîrșitul secolului al XVIII-lea. Variantele stilistice*, București, 2000, p. 34.

Conținutul teologic al textelor

Se afirmă, în mod constant, că în cele mai vechi scrieri religioase alcătuite (prin copiere sau tipărire) în limba română există, ca reflex al unor originale venite din afara spațiului ortodox, mai multe sau mai puține influențe ale unor curente religioase apusene³³.

Constatările, datorate fie preluării de către cercetători laici a unor considerații formulate în scrieri cu caracter teologic, fie identificării unor traduceri explicabile prin raportarea la surse venite din afara spațiului ortodox (fără să se poată afirma că înseși izvoarele invocate au fost cu certitudine utilizate de anumiți traducători sau de către anumiți revizori), au nevoie însă de o analiză aprofundată, făcută de echipe mixte de teologi și de lingviști.

La fel cum va trebui să se procedeze în cazul scrierilor calvine, catolice și protestante alcătuite în Transilvania și în Banat sau în acela al textelor scrise sau traduse de către misionarii italieni care au activat, în veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea, în Moldova. Corelarea eforturilor lingviștilor, filologilor și teologilor va fi absolut necesară pentru interpretarea și valorificarea științifică eficientă a acestor texte. Credem, de asemenea, pornind de la aceeași necesitate a analizei complexe și integrale a fenomenului cultural românesc, că centrarea atenției specialiștilor filologi sau/și teologi cu prioritate pe scrisul religios ortodox riscă să falsifice prin omisiune istoria vechiului nostru scris literar. Și nu permite nici o corectă explicare, în cadrul evoluției aceluiși scris literar, a coincidențelor, respectiv a diferențelor lingvistice dintre textele folosite de diverse confesiuni active în decursul timpului în spațiul românesc. Mai ales în contextul intensei circulații a vechii cărți religioase de o parte și de alta a Carpaților, cunoscut fiind de asemenea respectul acordat de copiiști formei cărții tipărite încă de la începutul secolului al XVII-lea³⁴.

Scopul pentru care au fost alcătuite unele texte

În multe dintre studiile de istorie a scrisului românesc sînt formulate unele constatări privitoare la existența unor contaminări între texte canonice și unele scrieri apocrife. Sînt exemplificate astfel „întîlniri” între pravilele bisericesti și texte precum *Legenda Duminicii* sau *Apocalipsul* apostolului Pavel, cauza trebuind

---

³³ Pentru consemnarea și comentarea considerațiilor privitoare la influența exercitată de curentele religioase apusene asupra scrisului românesc vechi, vezi în primul rînd Ion Gheție, Al. Mares, *Originile scrisului în limba română*, București, 1985, p. 77-94.

³⁴ Urmare a acestui respect, doi dintre copiiștii mähăceni ai Codicelui Sturdzan, Grigorie și un anonim mai puțin exersat în reproducerea textelor, s-au străduit să respecte nu doar norma lingvistică a surselor, *Întrebarea creștinească și Pravila*, ci și forma slovelor, respectiv culoarea cernelii utilizate în tipăriturile coresiene. Vezi pentru detalii articolul nostru *Normă și grai în Codex Sturdzanus*, în LR, XXXVII, 1988, nr. 3, p. 273-277.

căutată, după noi, în scopul pentru care au fost alcătuite ambele tipuri de scrieri, respectarea canoanelor și condamnarea unor atitudini și comportamente neconforme cu regulile impuse de Biserică.

Luînd în considerare faptul că în epoca veche circulau liste de „cărți interzise”, în care erau notate și texte de tipul celor anterior menționate, se pune însă întrebarea dacă unele scrieri apocrife nu erau cumva difuzate (prin copii executate inclusiv de preoți) pentru sprijinirea eforturilor de combatere a delictelor morale, adică a „păcatelor”. Un răspuns pozitiv ar impune reexaminarea poziției avute de respectivele scrieri în cadrul vechilor noastre texte literare, inclusiv deci în cadrul scrisului religios. Iar un argument în favoarea acestui răspuns îl poate constitui „cariera” modernă a unora dintre vechile scrieri apocrife (între ele și cîndva numitul *Apocalips al Maicii Domnului*, vîndut acum constant sub formă de broșură de către unii slujitori ai Bisericii).

Forma lingvistică și stilistică a scrierilor religioase

Investigațiile întreprinse asupra formei vechilor texte religioase, aproape în totalitate monumente ale începuturilor limbii noastre scrise, au urmărit de obicei identificarea și studierea unor fenomene lingvistice moștenite din faze mai vechi ale istoriei limbii române sau fapte datorate, pe de o parte, presiunii modelelor culturale oficiale (slavona sau latina) și, pe de alta, influenței exercitate aproape în mod firesc de limba vorbită.

Au fost de asemenea identificate, după cum menționam anterior, în cadrul unor studii din ce în ce mai numeroase și mai competente, greșeli de traducere cauzate de cunoașterea insuficientă a limbii surselor sau de contaminarea textelor, respectiv de prelucrarea lor inadecvată în timpul copierii sau în vederea punerii sub tipar³⁵.

Cîteva aspecte ale formei avute de vechile noastre scrieri religioase, mai puțin cercetate pînă în prezent, merită însă și ele din plin atenția specialiștilor.

Avem în vedere în primul rînd existența traducerilor multiple în cadrul mai multor manuscrise moldovenești alcătuite în deceniile de mijloc ale veacului al XVII-lea, între acestea o psaltire, un evangheliar și o copie a Paraclisului Precistei³⁶. Vor fi fost aceste manuscrise, singulare în scrisul vechi românesc, ilustrări ale încercărilor de prelucrare a formei avute de respectivele scrieri, adică rezultatul unei îndepărtări deliberate de litera sursei, pentru a exprima cît mai bine

---

³⁵ Citez, dintr-o listă cuprinzătoare de cărți și de studii în care este abordat și acest subiect, Alexandru Gafton, *După Luther. Traducerea vechilor texte biblice*, Iași, 2005; Eugen Munteanu, *Lexicologie biblică românească*, București, 2008.

³⁶ Aceste manuscrise sînt păstrate în prezent în fondurile Bibliotecii Academiei din București sub cotele ms. rom. 170, ms. rom. 296, respectiv ms. rom. 540.

semnificația, deci „duhul” unor anumite pasaje ? Sau ne aflăm în fața unei atitudini față de text similară aceleia concretizate prin prezența glosei marginale din Noul Testament de la Bălgrad ?

Prima ipoteză, pe care am formulat-o deja în cadrul unor studii recente³⁷, trimite către efortul de perfecționare a scrisului românesc în epoca imediat premergătoare acceptării românei ca limbă oficială a Bisericii. Cea de a doua ar putea pune în evidență corelarea eforturilor unora dintre revizorii vechilor traduceri moldovenești cu o mișcare religioasă și literară de tip occidental, a cărei influență pare plauzibilă în Moldova la mijlocul veacului al XVII-lea.

În sfârșit, structurile retorice și stilistice prezente în scrisul vechi românesc în ansamblu și în scrisul religios vechi în special, de regulă ignorate sau mai puțin adecvat studiate (printr-o raportare la precepte retorice sau la modele stilistice preluate de cercetători din alte epoci sau din alte planuri ale scrisului literar) ar trebui să rețină și ele mai mult atenția³⁸. Deoarece scrisul bisericesc a influențat în mod evident nu numai inventarul de tropi vehiculat de vechile noastre texte (cu o trecere surprinzătoare de la figuri catacretice sau lexicalizate la tropi „activi”), ci și concepția autorilor laici din diversele epoci asupra organizării retorice a textelor și asupra regulilor exprimării elevate.

*

Problemele anterior inventariate, câteva dintr-o serie ce poate fi oricând amplificată, sînt numeroase și nu totdeauna ușor de rezolvat. Expunerea lor în cadrul acestei prezentări sintetice este o încercare de a evidenția o dată în plus importanța științifică a studierii vechii noastre literaturi și de a sublinia relevanța culturală de excepție a vechiului nostru scris religios.

(Publicat în „Text și discurs religios”, nr. 4/2012, p. 19-35)

Bibliografie

Ediții

Antim Ivireanul, *Predici*, ed. Gabriel Ștrempel, București, 1962 (republicat în *Opere*, București, 1972; *Opere. Didahii*, București, 1997).

Biblia 1688, I-II, ed. Vasile Arvinte, Ion Caproșu, Alexandru Gafton, Laura Manea, N. A. Ursu, Iași, 2001-2002.

---

³⁷ Gh. Chivu, *Psaltirea – de la litera la spiritul textului sacru. Considerații asupra unui manuscris moldovenesc de la mijlocul secolului al XVII-lea*, în *Text și discurs religios*, I, Iași, 2009, p. 40-42; idem, *De la litera la spiritul textului sacru. Mărturia unui Evangheliar manuscris*, în *Text și discurs religios*, II, Iași, 2010, p. 46-47.

³⁸ Am pledat în acest sens în studiul *De la litera la spiritul textului sacru. Considerații asupra limbajului figurativ din textele vechi românești*, tipărit în *Text și discurs religios*, III, Iași, 2011, p. 57-66.

- Biblia, adecă Dumnezeiasca Scriptură a Vechiului și Noului Testament, tipărită întâia oară la 1688 în timpul lui Șerban Vodă Cantacuzino, Domnul Țării Românești*, ed. coord. I. C. Chițimia, București, 1988.
- Bibliia, adecă Dumnezeiasca Scriptură a Legii Vechi și a ceii Noao*, Blaj, 1795, ed. coord. Ioan Chindriș și Eugen Pavel, Roma, 2000.
- Biblia Vulgata: Blaj, 1760-1761*, I-V, ed. coord. Ioan Chindriș, București, 2005.
- Codex Sturdzanus*, ed. Gh. Chivu, București, 1993.
- Codicele Bratul*, ed. Alexandru Gafton, Iași, 2003.
- Documente și însemnări românești din secolul al XVI-lea*, ed. coord. Al. Mareș, București, 1979.
- Dosoftei, *Dumnezăiasca liturghie*, ed. N. A. Ursu, Iași, 1980.
- Dosoftei, *Psaltirea de-nțăles*, ed. Mihaela Cobzaru, Iași, 2007.
- Dosoftei, *Psaltirea în versuri. 1673*, ed. N. A. Ursu, Iași, 1974 (republicat în Dosoftei, *Opere. I. Versuri*, București, 1968).
- Monumenta linguae Dacoromanorum*, pars I. *Genesis*, pars II. *Exodus*, pars III. *Leviticus*, pars IV. *Numeri*, pars V. *Deuteronomium*, pars VI. *Iosue*, *Judicum*, *Ruth*, pars VII. *Regnum I*, *Regnum II*, pars IX. *Paralipomeni I*, *Paralipomeni II*, pars XI. *Liber Psalmorum*, ed. coord. Al. Andriescu, Vasile Arvinte, Paul Miron, Eugen Munteanu, Iași, 1988-2011.
- Noul Testament tipărit pentru prima dată în limba română la 1648 de către Simion Ștefan, Mitropolitul Transilvaniei*, ed. coord. Dalila-Lucia Aramă, Alba Iulia, 1988.
- Varlaam, *Cazania, 1643*, ed. J. Byck, București, 1943; *Carte românească de învățătură, Dumenicile preste an și la praznice împărătești și la svenți mari*, II. Textul, ed. Stela Toma, București, 2011.
- Varlaam, *Opere. Răspunsul împotriva Catihismusului calvinesc*, ed. Mirela Teodorescu, București, 1984.

Studii

- Gh. Chivu, *O variantă ignorată a românei literare moderne - limbaul bisericesc*, în LR, XLIV, 1995, nr. 9-12, p. 445-453.
- Gh. Chivu, *Civilizație și cultură. Considerații asupra limbajului bisericesc actual*, București, 1997.
- Gh. Chivu, *Psaltirea - de la litera la spiritul textului sacru. Considerații asupra unui manuscris moldovenesc de la mijlocul secolului al XVII-lea*, în *Text și discurs religios*, I, Iași, 2009, p. 40-42.
- Gh. Chivu, *De la litera la spiritul textului sacru. Mărturia unui Evangheliar manuscris*, în *Text și discurs religios*, II, Iași, 2010, p. 46-47.
- Gh. Chivu, *De la litera la spiritul textului sacru. Considerații asupra limbajului figurativ din textele vechi românești*, în *Text și discurs religios*, III, Iași, 2011, p. 57-66.
- Gh. Chivu, *Limba română de la primele texte pînă la sfîrșitul secolului al XVIII-lea. Variantele stilistice*, București, 2000.
- Gh. Chivu, *Normă și grai în Codex Sturdzanus*, în LR, XXXVII, 1988, nr. 3, p. 273-277.
- Gh. Chivu, *O normă a limbii române literare din a doua jumătate a secolului al XIX-lea: cîne, mîne, pîne*, în LR, XXII, 1973, nr. 1, p. 51-58.

- Gh. Chivu, *Vechi psalmi românești din secolul al XVII-lea*, în LR, XXI, 1972, nr. 2, p. 145-154.
- Vasilica Silvia Dima, *Elemente arhaice în limbaajul bisericesc actual – Molitvelnicul*, în LR, LI, 2002, nr. 4-6, p. 143-164.
- Florica Dimitrescu, *Importanța lingvistică a Noului Testament de la Bălgrad*, în *Noul Testament tipărit pentru prima dată în limba română la 1648 de către Simion Ștefan*, Mitropolitul Transilvaniei, Alba Iulia, 1988.
- Alexandru Gafton, *După Luther. Traducerea vechilor texte biblice*, Iași, 2005.
- Ion Gheție, *Baza dialectală a românei literare*, București, 1975.
- Ion Gheție, *Biblia de la București și procesul de unificare a limbii române literare*, în *Studii de limbă literară și filologie*, II, București, 1972, p. 53-65.
- Ion Gheție, *Introducere în studiul limbii române literare*, București, 1982, p. 63-68.
- Ion Gheție, *Secolul al XVIII-lea și unificarea limbii române literare*, în Ion Gheție, Gh. Chivu (coord.), *Contribuții la istoria limbii române literare. Secolul al XVIII-lea (1688-1780)*, [Cluj-Napoca], 2000, p. 91-111.
- Ion Gheție (coord.), *Istoria limbii române literare. Epoca veche. 1532-1780*, București, 1997.
- Ion Gheție, Al. Mareș, *De când se scrie românește?*, București, 2001.
- Ion Gheție, Al. Mareș, *Originile scrisului în limba română*, București, 1985.
- I. Heliade Rădulescu, *Opere*, II, ed. D. Popovici, București, 1943.
- A. T. Laurian, I. C. Massim, *Dicționarul limbei române*, I, București, 1871.
- Petru Maior, *Dialog pentru începutul limbei română între unchi și nepot*, în *Lexicon rumînesc-lătinesc-unguresc-nemțesc*, Buda, 1825, p. 54-102.
- Al. Mareș, *Considerații pe marginea datării Psaltirii Hurmuzaki*, în LR, XLIX, 2000, nr. 4-6, p. 675-683.
- Virgil Molin, *Înlocuirea alfabetului chirilic cu alfabetul latin în tipăriturile noastre bisericești*, în „Mitropolia Olteniei”, XIV, 1962, nr. 10-12, p. 624-640.
- Eugen Munteanu, *Lexicologie biblică românescă*, București, [2008].
- Manuela Neculai-Stănică, *Caracteristici lingvistice ale textelor biblice românești actuale, de rit apusean*, în LR, LVII, 2008, nr. 4, p. 500-526.
- Eugen Negrici, *Antim Ivireanul: logos și personalitate*, București, 1971; ed. a II-a, București, 1997.
- Eugen Pavel, *Carte și tipar la Bălgrad (1567-1702)*, Cluj-Napoca, 2001.
- Daniela-Luminița Teleoacă, *Limbaajul bisericesc actual între tradiție și inovație*, București, 2008.
- Daniela-Luminița Teleoacă, *Aspecte morfo-sintactice în textul catihetic actual*, în *Lucrările celui de al doilea Simpozion internațional de lingvistică*, ed. Nicolae Saramandu, Manuela Nevaci, [București], 2009, p. 489-501.
- G. Țepelea, *Studii de istorie și limbă literară*, București, 1970.
- Emil Țirtosu, *Paleografia româno-chirilică*, București, 1968, p. 103-109.
- Florentina Zgraon, *Normele limbii române literare la jumătatea secolului al XVIII-lea (tipărituri religioase de lectură, tipărituri laice, manuscrise)*, în Ion Gheție, Gh. Chivu (coord.), *Contribuții la istoria limbii române literare. Secolul al XVIII-lea (1688-1780)*, [Cluj-Napoca], 2000, p. 112-152.